

УДК: 551.583+632.7

**АҰЫЛ ХОЖАЛЫҒЫ ЕГИНЛЕРИНДЕГИ ЗЫЯНКЕСЛЕР
КЕЛТИРЕТУҒЫН ЗЫЯНДЫ БИОЛОГИЯЛЫҚ УСЫЛДА
КЕМЕЙТИРІҰ ТИЙКАРЛАРЫ****Төрениязов Елмурат Шерниязович**

*Қарақалпақстан аҰыл хожалығы хәм агротехнологиялар институты АҰыл
хожалығы илимлериниң докторы, профессор*
elmurat1960@umail.uz

Аманиязов Исламбек Полатович

*Қарақалпақстан аҰыл хожалығы хәм агротехнологиялар институты таянч
доктаранты*

Барлықбаев Алишер Бердақ улы

*Қарақалпақстан аҰыл хожалығы хәм агротехнологиялар институты
магистры*
email.alisherrr0209@gmail.com

Аннотация: Мақалада Қарақалпақстан аймағында егилип атырған аҰыл хожалық егинлери түрлеринде пайда болатуғын зыянкеслерине қарсы биологиялық усылды қолланыўдың теориялық, әмелий әҳмийетин белгилеў бойынша алып барылып атырған изертлеўлер жуўмақлары келтирилген.

Калит сөзлер: Теория, өндирис, зыянкес, энтомофаг, биология, динамика, гүрес илажы, пайдалылық.

Аннотация: В статье приведены результаты научных исследований по определению теоретические и практические значения проведенные биологических методов против вредителей сельскохозяйственных культур в условиях Каракалпакстана.

Ключевые слова: Теория, производства, вредителей, энтомофаги, биология, динамика, меры борьбы, эффективность.

Кирисиў: Бүгинги күнде аҰыл хожалығы хәм мал шараўашылығы тараўындағы азықлық затлардың тийкары есапланған өсимликлер түрлериниң өсип-раўажланыўы хәм алынатуғын өнимнинг сыпат, сан көрсеткишлерине тәсир ететуғын абиотикалық, биотикалық факторлар элементлери тәсиршеңлиги артып бармақда. Усылардан, тийкарғы биотикалық факторлар есапланған егинлер түрлери менен азықланатуғын жәнликлер хәм кенелердиң түрлери көбейип, зыянкеслер аты менен белгили болғанлары келтиретуғын зыянлылықдың муғдарын кемейтип барыў, саны артып кеткенде арнаўлы қарсы гүрес илажларын шөлкемлестириў тийкарғы жумыслар ретинде алып барылыўы талап етилетуғынлығы көплеген изертлеўлер нәтийжелери менен көрсетип берилген [6,7].

Зыянкеслердиң келтирип атырған зыянлылықларын сапластырыў ушын алып барылып атырған қарсы гүрес илажларынан күтилген пайда алынбай қалыў, бул бойынша шөлкемлестириў керек болған усылларды илимий тийкарда жетилистирип барыў, таза түрлерин ислеп шығыў керек болмақда. Соңғы

жыллардағы өндиристиң талабы бойынша егинлер түрлерине зыян келтиретуғын зыянкеслерине қарсы орталықтағы бар болған денелер арасындағы биологиялық байланыстан нәтижелі пайдаланып, биологиялық қарсы күрес илажын шөлкемлестириў бүгинги күндеги ең баслы актуал мәселеге айланғанлығы менен әумийетли есапланады

Материал хәм усыллар: Аўыл хожалық егинлери зыянкеслерине қарсы биологиялық күрес илажын шөлкемлестириўде керек болатуғын энтомоакарифаглар түрлерин анықлаў Б.П.Адешкевич, [1], Х.Х.Кимсанбаев [4], атызларға энтомофагларды тарқатыў Х.Р. Мирзалиева [3], зыянкеслердин келтиретуғын зыянлылық дәрежеси В.И. Танский, [5] тәжирийбелерди қойыў хәм алынған мағлыўматларды статистик анализлер қылыў Б.Д.Доспехов, [2], усыллары жәрдемінде орынланды.

Нәтиже хәм оны талқылаў: Қарақалпақстан аймағы хәм агроықлым шараятындағы өзине тән болған айырмашылықлардың бири, агробиоценоздағы аўыл хожалық егинлери түрлериниң жайласыўындағы характерли таманлары есапланады. Тийкарғы майданлары егисликтен бос қалдырылған жайлаўлар есапланып, аўыл хожалық егинлери егилетуғын орынларда, олар арасында жабайы шөплердин көплеген түрлери өсетуғынлығы белгили. Бундай биологиялық байланыс нәтижесинде бирлемши экодизим хәм аўыл хожалық егинлери атызларында тарқалған зыянкеслер, олардың энтомоакарифаглари түрлерине, раўажланыў биоэкологиясы, динамикасы хәм бир-бирине қатнасына белгили дәрежеде тәсир ететуғынлығы менен әҳмийетке ийе. Сонлықданда аўыл хожалығы егинлери зыянкеслерине қарсы алып барылатуғын биологиялық усылды шөлкемлестириўде биоценозларда тарқалған энтомоакарифаглар түрлерин толық анықлап алыў талап етиледі. Бул бойынша алып барылып атырған илимий-изертлеў жумысларымыздың бүгинге дейинги алынған мағлыўматларында, агробиоценоздың аўыл хожалық егинлери егилип атырған атызларында энтомоакарифаглардан трихограмма-*Trichogramma evanescens* West., бракон- *Bracon hebetor* Sayю., алтынкөз-*Chrysopa cornea* Steph., энкарзия-*Encarsia Formosa* Gahan., қан қызы-*Coccinella septempunctata*, стеторус қоңызы-*Stethorus punctillum* Ws., атыз секиргиши-*Cicindela campestris* L., стафилинид- *Staphylinidae*, жыртқыш қоңыз-*Calosoma auropunctatum* Gebl., апантелес- *Apanteles ruficus* Hol., фитосейулюс-*Phytoseiulus persimilis* Ath-Henr., сирфид шыбыны яки журчалка-*Scaeva pyrastris* L., тахина шыбыны-*Clytiomyia helleo* F., галииц афидимиза-*Aphidoletes aphidimyza* Rand., ийнеликлер-*Lestes sponsa*, *Sympetrum flaveolum*, әпиўайы бесиктербегиш-*Manteis religiosa* L., өрмекшилерди-*Pholcus phalangoides*, *Trochosa terricola* түрлериниң атызда көбейип барыўы, зыянкеслер санын белгили бир дәрежеге кемейтириўдеги тийкарғы усыллардан екенлиги мәлим болды.

Көрсетилген энтомофаглардан трихограмманы арнаўлы биологаторияда көбейтирилип палыз егинлери атызларында тарқалған кемириўши совка құртлары мәйеклерине қарсы гектарына 200000 дана есабында тарқатылғандағы биологиялық пайдалылығы, 10 күннен кейин 51,4-62,5 %, 30-күни 68,3-79,6 % дәрежесине көбейип, келтиретуғын зыянлылығын керекли дәрежесине дейин төменлететуғынлығы анықланды.

Бүгинги күнде, бундай энтомофаглардан алтынкөзден пайдаланыўдың илимий тийкарлары толық ислеп шығылған. Биологаторияда көбейтирилген

алтынкөздің мәйек, курт яки ержеткен фазасын ыссыханаларда көбейип атырған сорыўшы зыянкеслерге қарсы тарқатылғанда, келеси жыл бәхәр айларына дейин усы орынларда көбейип баратуғынлығы анықланды. Бундай ыссыханалар энтомофагдың қыс даўамындағы қолайлы қыслаў орны есапланып, саны үзиликсиз көбейип берыўы нәтийжесинде, ерте бәхәрден баслап алтынкөз ержеткенлери ашық ҳаўаға ушып шығатуғынлығы анықланды. Сондай-ақ усы орынларда нәллер таярланып атызларға шығарылғанда алтынкөз әўлатлары ғалаба түрде атызларға ерте бәхәрден баслап тарқалып, тәбийғый популяциясы тез көбейиў мүмкиншилигине ийе болады. Бундай тәртипте көбейген алтынкөздің биологиялық пайдалылығы, шырынжаларды набыт етиўде 73,4-87,6 % ке дейин жететуғынлығы мәлим болды.

Жуўмақ хәм усыныс: Солай етип, Қарақалпақстан агробиоценозы аўыл хожалық егинлери атызларында тарқалған энтомоакарифаглар түрлерине қолайлы шараят жаратыў арқалы, зыянкеслер санын кемейтирип барыў имканиятының теориялық хәм әмелийц әҳмийети жоқары екенлиги анықланды. Бүгинги күндеги биологическая лабораторияларда арнаўлы усыллар жәрдемінде өршитилип атырған трихограмма, бракон, алтынкөз хәм энкарзияны, өзлериниң хозьянлери пайда болыўы менен ерте бәхәрден баслап, берилген усыллар жәрдемінде атызға шығарыў усыныс етиледі. Нәтийжеде атызларда ерте бәхәрден баслап энтомоакарифаглар түрлери саны көбейип, вегетация дәўириниң ақырына дейин зыянкеслер санын кемейтирип турады. Бундай жағдайлардағы биологиялық байланысты туўры басқарыў ушын, бүгинги күндеги атызларда қолланылып атырған химиялық препаратларды қолланыўды қатаң түрде тәртипке салыў талап етиледі.

Пайдаланылған методик көрсетпелер

1. Адашкевич Б.П. Биологическая защита крестоцветных овощных культур от вредных насекомых. -Ташкент «ФАН»,1983. -188 с.
2. Доспехов Б.Д. Методика полевого опыта (4-ое изд.). –Москва: «Колос», 1986. –С. 25-340.
3. Мирзалиева Х.Р. Биологический метод борьбы с вредителями сельскохозяйственных культур. -Ташкент: "Матбуат", 1986.-54 с.
- 4.Кимсанбоев Х.Х. Биологическая лабораторияларда энтомофагларни кўпайтириш. – Тошкент: «Ўқитувчи», 2000. –Б. 3-32.
5. Танский В.И. Биологические основы вредоносности насекомых-М: «Агропромиздат».-1988-С 89-150
6. Төрениязов Е.Ш. Егинлер биотопы микроқлым хәм зыянкеслери өзгермекде, қарсы гүрес усылларын жетилистирип қолланыўды әмелге асырайық. Нөкис: “PRINT DARHAN” 2024. -210 б.
7. Хўжаев Ш.Т. Агротоксикология асослари ҳамда тадқиқот ўтказиш қоидалари. –Тошкент: «Munis design group» МЧЖ, 2018. –Б. 4-132.